

Een memento bij een vijfhonderdjarige ordesprovincie 2 juli 1515 - 2 juli 2015

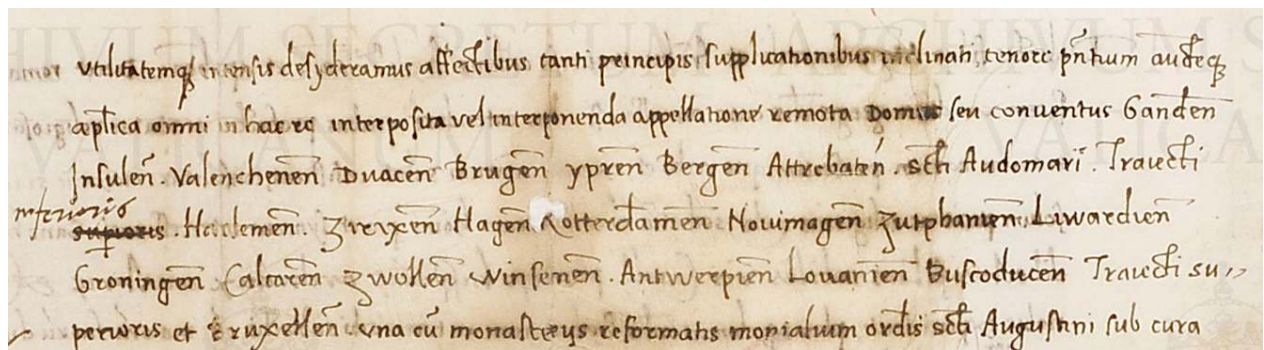
Guus Bary

De datum van 2 juli 2015 is voor de dominicanen van de Nederlandse ordesprovincie een gedenkwaardige dag. Precies vijfhonderd jaar geleden werd de 'Nederduitse ordesprovincie' opgericht, een benaming die eerst in 1946 om begrijpelijke reden met toestemming van het algemeen bestuur veranderd is in 'Nederlandse provincie van de orde der dominicanen'. Rechtspersoonlijk gaat de huidige provincie op 1515 terug.

Te midden van alle voorbereidingen voor het achtste eeuwfeest van de orde mag de datum van 2 juli niet ongemerkt voorbij gaan. Met de bulle 'Decret Romanum Pontificem' van paus Leo X, gericht aan magister-generaal De Vio Cajetano en aan alle broeders van de orde, werd de provincie canoniek opgericht. De tekst zelf beslaat uitgetypt iets meer dan drie A4-tjes, een vertaling vier bladzijden; wellicht worden die samen met een toelichting ter beschikking gesteld worden bij het feest van de H. Rozenkrans, naamgeefster aan de provincie, op zondag 4 oktober in de Dominicuskerk in Nijmegen. Vanuit het provinciaal is Kees Keijsper met de voorbereiding bezig.

1. De in de bulle genoemde dominicanenkloosters in 1515 en de politieke context

In de bulle van 2 juli 1515 gaat het om 26 kloosters die de nieuwe ordesprovincie "Germania Inferior" vormen. Ik gebruik de grondtekst (een zogeheten minuut, vermoed ik) uit 1515; in 18e-eeuwse afschriften is de volgorde lichtelijk gewijzigd.

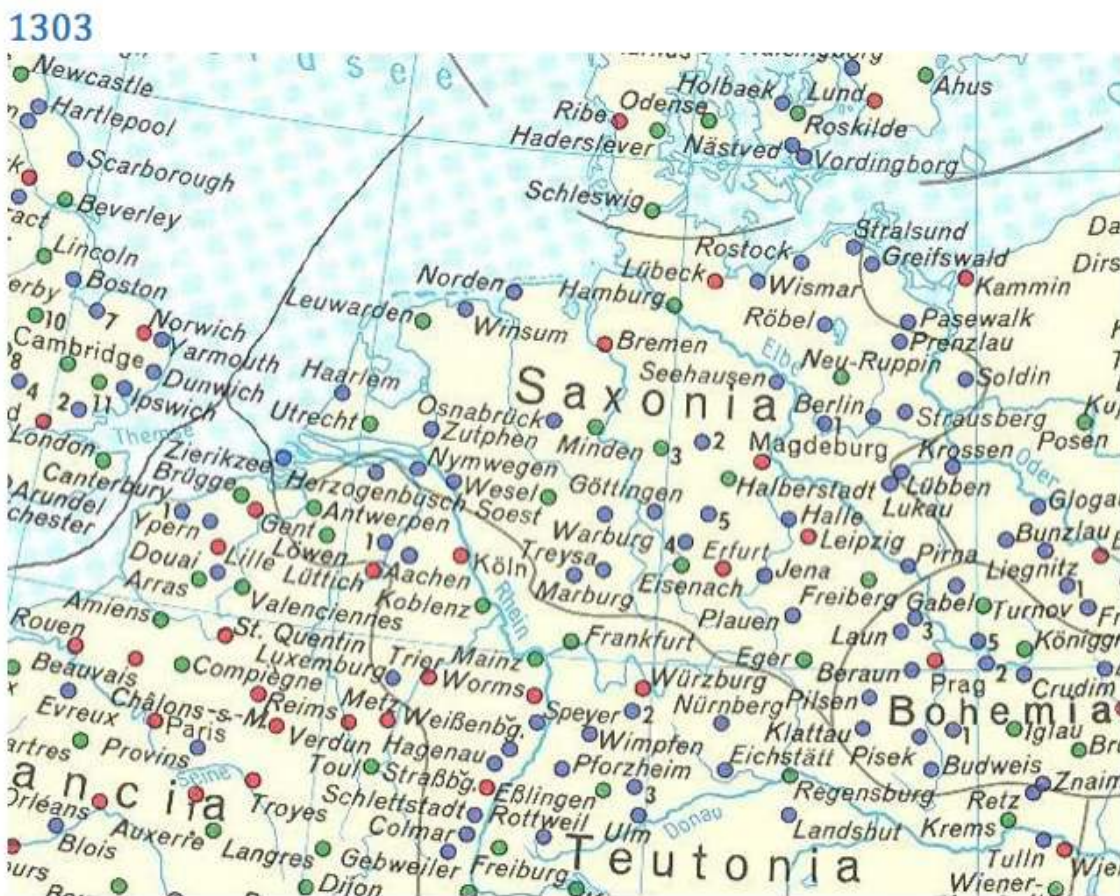
1) Gent, 2) Rijsel (=Lille), 3) Valenciijn (=Valenciennes, 4) Dowai (=Douai), 5) Brugge, 6) Ieper, 7) Bergen, lees: St. Winoksbergen (=Bergues), 8) Atrecht (=Arras), 9) Omaars (=St. Omer), 10) Utrecht, 11) Haarlem, 12) Zierikzee, 13) 's-Gravenhage, 14) Rotterdam, 15) Nijmegen, 16) Zutphen, 17) Leeuwarden, 18) Groningen, 19) Kalkar, 20) Zwolle, 21) Winsum, 22) Antwerpen, 23) Leuven, 24) 's-Hertogenbosch, 25) Maastricht, 26) Brussel.

Het begrip 'Nederlanden' bestaat tot ongeveer het midden van de zestiende eeuw nog niet. De 'Nederlanden' is een constructie achteraf ofwel een retrospectieve benadering; historici spreken liever over de Lage Landen bij de zee. Het was tot rond 1500 een aaneenschakeling van heerlijkheden, graafschappen, hertogdommen, geestelijke

vorstendommen en min of meer onafhankelijke boerenrepubliekjes. Gemeenschappelijk was, dat het grootste deel van wat in 1515 de ordesprovincie "Germania Inferior", Nederduitsland zou gaan heten, onderdeel was van het Heilig Roomse Rijk van de Duitse Natie; in dit rijk werden de Rooms-koning en de keizer aangesteld of gekozen.

De in 1500 in Gent geboren Karel, bij ons bekend als de latere Karel V, uit het Bourgondisch-Habsburgse huis, was in 1506 tot 'Heer van de Nederlanden' benoemd, maar gehinderd door regionale vorsten zou het tot 1543 duren voordat alle Nederlandse gewesten - op prinsbisdom Luik na - onder Karel in een samengestelde 'staat' kwamen, bekend als de Zeventien Verenigde Nederlanden, zich uitstrekkend tot en met Luxemburg en Artesië. Daarnaast was in 1515 Karel aartshertog van Oostenrijk en koning van de Spaanse gebieden. In Frankrijk had zijn grote tegenspeler, Lodewijk XII, al geprobeerd om buitenlandse oversten van kloosters uit zijn gebied te weren; bij Karel V, zou dat niet anders zijn. Politieke rivalen probeerden zo elkaar ook te beconcurreren en daarbij in de gunst van de paus te staan.

2. De ontwikkelingen van kloosters vóór 1515

1. Maastricht
1. Bergues

Germania Inferior (1515)

Nederduitsland

Inclusief nieuwe kloosterstichtingen in de Nederlanden tussen 1303 en 1515

- 1. Groningen
- 2. Zwolle
- 3. 's Gravenhage
- 4. Rotterdam
- 5. Kalkar
- 6. Brussel
- 7. St. Omaars
- 1. Maastricht
- 2. Bergues

Rood = tot 1230
Groen = 1230 – 1250
Blauw = 1250 – 1303
Zwart = 1303 – 1515 (alleen in de Nederlanden aangegeven)

Bewerking door Guus Bary van een kaart in de Großer Historischer Atlas, München 1970, Teil II, zu 83.

Van de 26 kloosters bevonden zich er 13 in het huidige Nederland, 6 in Vlaanderen en Brussel, 6 in Noordwest-Frankrijk en verder 1 in Duitsland (Kalkar). Van de 26 waren er al 19 in de dertiende eeuw, de periode van de opkomst en bloei van de orde, gesticht (zie kaartje). De predikbroeders hadden zich in de grootste handelssteden gevestigd (op Winsum na, maar dat lag wel gunstig aan water). Het kloosterlandschap was min of meer vlakdekkend van opzet, zodanig dat de broeders bij het preken en het daarbij

bedelen op één dag op en neer van en naar het convent (huis) terug konden. Zou dat niet lukken, dan werd een termijnhuis om te overnachten ingericht. In enkele van die plaatsen ontstonden dan weer nieuwe conventen. Op kapittels werden tussen naburige kloosters de termijngrenzen bepaald om onderlinge concurrentie te voorkomen.

Vergeleken bij de grote bedelorde der minderbroeders kenden de predikbroeders minder kloosters in aantal, kozen ze meer dan de franciscanen voor de grootste steden, maar hadden in de Lage Landen en ook in Engeland wel het grootste aantal bewoners per bedelordeklooster. Dat laatste hangt - zo vermoed ik - ook samen met de dominicaanse trits: contemplatio, actio (verkondiging) en de studie als verbinding tussen die twee. Een groot klooster is daarvoor wel zo bevorderlijk.

De uitgestrekte provincie Teutonia telde in 1303 ongeveer 95 kloosters, waarvan 12 in de latere Nederlanden. In 1303 werd Teutonia gesplitst in Teutonia en Saxonia (zie kaartje). Eerder waren in 1260 Gent en Brugge van Teutonia naar Francia overgeheveld. Provincies werden sedert het kapittel van Bologna in 1276 geografisch onderverdeeld in groepen van kloosters, die een eigen natio of kontraat vormden, met vaak een der prioren als regionaal vicaris (vicarius nationis).

In de periode van 1303 en 1515 kwamen er 7 nieuwe stichtingen bij: Groningen en St. Omaars nog in het eerste kwart van de 14e eeuw, 's-Gravenhage begin 15e eeuw en de overige vier na 1449 (zie kaartje). De stagnatie kwam door de pest in Europa, maar ook door verslapping in leefwijze en tucht, met tal van broeders die buiten de kloosters een min of meer individueel en zwervend bestaan leidden.

3. Observanten en non-observanten

Daarop ontstonden observantiebewegingen met nadruk op precieze navolging van koorbede en armoedebeleving, tucht en grondige studie van de theologie. In ons land kennen we de beweging van de 'moderne devotie'. Bij diversen orden kwamen observante richtingen in de vorm van congregaties, zo ook bij de predikbroeders de Hollandse Congregatie, gesteund ook door de magister-generaal. Een dergelijke congregatie had een eigen vicaris aan het hoofd, die ook naar het generaal kapittel ging; de congregatie hield een eigen jaarlijkse bijeenkomst, te vergelijken met een provinciaal kapittel, en kreeg toen ze groter werd, ook een indeling in nationes. Vaak werden generale kapittels gehouden in de buurt van plekken waar conflicten waren. Zo kwam de aanzet voor de oprichting van de Hollandse Congregatie op een generaal kapittel in Nijmegen in 1459; formeel werd ze met acht kloosters in 1464 te Rijsel (=Lille) opgericht.

In het Nederlandse gebied van Saxonia sloten de meeste kloosters zich vroeg of laat, al dan niet gedwongen, bij de congregatie aan; het klooster van Zwolle heeft zelfs nooit onder jurisdictie van de provinciaal Saxonia gestaan. In Teutonia was de situatie anders, omdat binnen de provincie de observanten zelf geleidelijk de overhand kregen (de non-observanten hadden daar een eigen vicaris). In de Noord-Franse gebieden was ongeveer de helft bij de observanten aangesloten.

Het was voortdurend getouwtrek; prioren werden dan ook niet altijd uit een klooster van dezelfde richting gekozen; binnen de kloosters was ook verschil van mening over de gewenste koers; ordeshistorici hebben de neiging om de observanten te verheerlijken, maar men moet mijns inziens zo goed als mogelijk is de leefwijze per convent bestuderen. Gaandeweg kwam her en der een min of meer opportunistische strijd om de macht. Soms hadden de predikbroeders feitelijk te maken met twee hogere oversten: in Leuven bijvoorbeeld die van Teutonia en de Hollandse Congregatie; het zusterklooster van Asperen, gelegen op de grens van Teutonia en Saxonia, was speelbal van drie.

De Hollandse Congregatie heeft grote impact gehad in grote delen van Europa, met name binnen de provincie Saxonia, waar in 1513 24 van de 59 kloosters bij de congregatie behoorden, De gehele Congregatie telde toen minstens 66 conventen, daarvan 17 in de Nederlanden (inclusief Kalkar).

4. De twee belangrijkste factoren bijeen: vorstelijke kerkpolitiek en dominicaanse richtingenstrijd

Met de komst van Karel V en een poging tot centralisatie van het bestuur in de Nederlanden - prille vorming van de latere natiestaat - hangt ook de toenmalige kerkpolitiek van de vorsten samen. Zowel de Franse koningen als de Habsburgers controleerden de kerk (denk aan presentatierechten) en wilden met name geen buitenlandse oversten over kloosters in hun rijk. Dit adagium is naar mijn idee de 'Sitz im Leben' van deze bulle. Op aanvraag van het hof van Karel V verleende de paus - hij was immers destijds de uiteindelijk de toestemming gevende - aan de magister-generaal en de orde verlot om een nieuwe provincie in te stellen. Maar als men de kloosterlijst in de bulle bekijkt waren er ook kloosters bij die tot een territoriale wens van de Franse koning behoorden of zich in het gebied bevonden waarover Karel V (nog) niet regeerde.

Naast de drie territoriale ordesprovincies in 1515 was er de Hollandse Congregatie, die niet-territoriaal gebonden was, maar waarvan de vicaris ook de overste was in verschillende territoriale (lands)heerlijkheden buiten de Nederlanden. De Franse koning wilde niet dat de vicaris baas was over kloosters in zijn gebied en dit zou ook voor de Habsburgers gelden.

Bezie men de volgorde van de 26 kloosters, dan valt op dat er eerst 9 kloosters uit het territorium van Francia, dan 12 uit Saxonia en dan 5 uit Teutonia genoemd worden. Niet genoemd worden Luik, afkomstig uit de eerste en Luxemburg uit de laatste; zij bleven in 1515 bij de provincie waartoe ze behoorden. Norden van de oude Friese natio bleef bij Saxonia; de drie andere Friese kloosters gingen met de regio Gelre een nieuwe natio vormen. In het hertogdom Kleef, kwam Kalkar (observant) wel, Wesel (non-observant) niet bij de nieuwe provincie.

5. Twee bijkomende factoren: de infrastructuur en het taaleigen

Twee in de bulle genoemde factoren spelen eveneens een niet onbelangrijke rol: die van de infrastructuur (gebieden aan de randen van de bestaande provincies) en die van het taaleigen (idioom). In het eerste geval was voordien de afvaardiging van de

kloosters een probleem, maar vooral ook omgekeerd: de regelmatige visitatie. In plaats van verre reizen uit of naar plaatsen als Erfurt bleef men nu dicht bij huis. Ook de taal draagt bij aan een nieuwe identiteit, zowel voor de kloosterlingen als het volk. Waar in Teutonia of Saxonia het Hoogduits resp. Middelsaksisch gebruikelijk werd, waren er hier streektalen uit het Nederfrankisch en Nedersaksisch ontstaan. De nieuwe provincie verbindt mensen die elkaars taal verstaan. Aan de zuidwestrand van de zuidelijke Nederlanden werd weliswaar naast Vlaams ook Frans gesproken, maar er was geen strikte taalgrens zoals tegenwoordig.

6. De zusters dominicanessen

In de bulle wordt gesproken over de monasteria van de Tweede Orde, de collegia van de Derde Orde en de Penitenten van de H. Dominicus. Zij kunnen mee overgaan als zij gereformeerd zijn (niet te verwarren met de latere Gereformeerden; bedoeld is hier een observante richting). De woonplekken worden niet met name genoemd. Historisch zeker is dat de kloosters in Leiden, Roermond, Tiel-Westroyen, Wijk bij Duurstede bij de nieuwe provincie gingen behoren. In België ging Ouderghem onmiddellijk mee over; Temse ook, maar werd al in 1518 door de eerste provinciaal afgestoten; het nu nog bestaande klooster Engendale (Brugge) bleef - anders dan bij de broeders - tot 1566 bij de Franse provincie.

7. De effectuering van de bulle

In de bulle staat dat tot aan de komst van de eerste provinciaal de prioren van de kloosters in Gent, Antwerpen, Utrecht en Nijmegen een vicaris van de provincie moeten aanwijzen. Tot die tijd zou de vicaris van de Hollandse Congregatie waarnemen. Die prioren vertegenwoordigen blijkbaar de nieuw ingedeelde "naties": Vlaanderen (vroeger bij territorium Francia), Brabant (vroeger deel van Teutonia), Holland en Gelre-Frisia (allebei Saxonia). Maar het is niet zo geschied: de vicaris van de Hollandse Congregatie bleef aan en al op 29 sept. 1515 vond het eerste provinciaal kapittel te Gent plaats met de prior te Gent, een professor uit Leuven, en de prioren van Haarlem en Zwolle als vertegenwoordigers.

Niet alle kloosters of individuele broeders waren even enthousiast. Het leidde tot strubbelingen, met name in Noord-Frankrijk; pas in 1522 waren alle 26 kloosters daadwerkelijk in de nieuwe provincie opgenomen.

De voorrechten en privileges en andere zaken van de Hollandse Congregatie zouden overgaan naar de nieuwe provincie en de congregatie zou geliquideerd worden. Maar er waren ook nog kloosters buiten de Nederlanden. In 1517 werd men het met Saxonia eens over de voorwaarden voor samenvoeging van de kloosters in die provincie.

De dominicanen hebben in 1515 een richtingstrijd op een mijns inziens knappe en unieke wijze beslecht. Andere orden zoals de franciscanen kennen nu nog altijd meerdere groepen, zoals in ons land de 'gewone' minderbroeders, de conventuelen en de kapucijnen. Kwam de nieuwe provincie nog voordat Luther zijn stellingen in 1517 zou proclameren, na dat jaar waren kerkelijke herindelingen, waarbij ook de vorsten het

voortouw namen, mede gericht op de Reformatie. Dat was het geval bij de augustijnen (1522) en franciscanen (1529) en enkele decennia later het bisdommenplan van Philips II met drie nieuwe kerkprovincies (1559).

8. De Nederduitse provincie in vogelvlucht

Op het provinciaalaat in Berg en Dal hangt een schitterend vijfluk - afkomstig uit het Albertinum - met de namen van de provinciaals.

Bovenste gedeelte van het middenpaneel van de vijfluk op het provinciaalaat; foto: Natascha Esser

We zien bovenaan de herkomst van de eerste provinciaals: ze waren afkomstig (filius) van respectievelijk Utrecht, Den Haag, Antwerpen, Kalkar, Gent, Utrecht, Antwerpen, Den Bosch.

Met bisschop Godfried van Mierlo van Haarlem bevinden we ons al midden in de periode van de Opstand en de Beeldenstorm. Van de 13 broederkloosters in Nederland zijn de bewoners van 11 daarvan tussen 1574-1600 verdreven of gedwongen over te gaan naar de Reformatie. Dat wil niet zeggen dat er helemaal geen kloosterlingen blijven. In Nijmegen blijven bijvoorbeeld twee lekenbroeders als portier en kok tot de laatste in 1620 overlijdt, terwijl het klooster zelf betrokken is door een predikant. Ook komen broeders als missionarissen terug, vanuit de zuidelijke Nederlanden of Kalkar. Aanwijsbaar is als eerste statie Schiedam in 1616. Het vormt het begin van de latere

staties in de Noordelijke Nederlanden. Waar geen kloosters meer zijn, gaan de broeders naar plaatsen waar ze ooit termijnhuizen hadden; zo kende het vroegere klooster van Haarlem termijnhuizen in Amsterdam, Alkmaar, Leiden en Purmerend; het zou verklaren dat daar of in de buurt (De Goorn) staties zouden komen.

Het klooster van 's-Hertogenbosch valt in 1629 in handen van Frederik Hendrik (na verdrijving en omzwervingen in 1649 een nieuw convent in Mechelen). Maastricht heeft ononderbroken dominicaans kloosterleven gekend tot aan de Franse Revolutie.

Qua provincie-indeling vindt in 1680 een reorganisatie plaats, waarbij de Noord-Franse kloosters bij de Franstalige Belgisch-Gallische provincie komen. Er blijven 14 conventen over: tien in het huidige België (Luik niet), Maastricht, Sittard, Luxemburg en Kalkar. Voor de rest zijn er in Nederland in 1680 in 19 woonplaatsen staties: ten Noorden van Maas/Schelde 13 plaatsen met 16 staties en ten zuiden van de Maas 6 plaatsen met 9 staties.

In de periode 1794-1802 moeten de Zuidelijke Nederlanden het ontgelden door het kloosterverbod van Jozef II en heeft ook Kalkar te maken met de Revolutie. De provincie blijft overeind dankzij een rescript van paus Pius VII in 1803, dat de oversten van de staties als conventen kunnen worden beschouwd, zodat er steeds een provinciaal of vicaris van de provincie kan worden gekozen of aangewezen.

Voor de periode 1795-2000 kan men een en ander lezen bij Monteiro; [achterin dit boek](#) (Gods Predikers) zijn overzichten te vinden. Ik vat kort samen: Nederland en België

worden in 1815 staatkundig één Verenigd Nederland met koning Willem I aan het hoofd. Er mogen zowel in het zuiden als in het noorden weer kloosters worden opgericht. In 1830 leidt een opstand in Brussel weer tot een staatkundige tweedeling, definitief in 1839. In 1860 zijn zowel in het Noorden als in België genoeg kloosters om voor beide gebieden een eigen provincie te vormen; de benaming Nederduitsland blijft voor Nederland.

Huissen (voormalig Kleefs gebied) wordt in Nederland het belangrijke centrum voor kandidaten voor de orde. Vlak na het herstel van de hiërarchie in Nederland in 1853 worden vele dominicaanse staties parochies en huizen van de orde. Buitenlandse ontwikkelingen leiden tot de komst van huizen (kloosters) in Rijckholt en Venlo, die overgaan naar de provincie. Begin 20ste eeuw gold Luxemburg enige tijd als een exclave van de provincie. De ontwikkelingen buiten Europa en van de zustercongregaties kunnen hier slechts in gedachten gememoreerd worden.

9. Een memento?

Boven dit artikel staat "een memento". Bij een herdenking denkt men aan verleden, heden en toekomst. Ik heb het verleden aangehaald. Naar aanleiding hiervan zijn er genoeg elementen te vinden om na te denken over het dominicaans erfgoed in woord, geschrift en steen. Het gaat om een voortdurende balans tussen vernieuwing en continuïteit, tussen individualiteit en gemeenschap, en tussen bestaande projecten en opdrachten en nieuwe initiatieven en vormen van dominicaanse betrokkenheid.

10. Verantwoording en dank

Mijn inspiratie om mij bezig te gaan houden met de bulle in het jaar 1515 kwam tijdens een congres in Keulen van 6-8 november 2014 (verslag www.dominicanen.nl). Online is een afschrift van de bulle uit 1732 te vinden (Bullarium ordinis praedicatorum, deel IV, blz. 323-325). Voor literatuur uit het Nederlandse taalgebied kan men vooral terecht bij S.P. Wolfs, W. Simons en L. De Mecheleer.

Antoon Stikvoort en Joop van Banning s.j. (Berchmanianum) hebben mij behoed voor fouten in een eerdere versie van mijn vertaling. Paul van Peteghem (Cuijk) bracht mij op het spoor van de grondtekst in de Archivio Segreto Vaticano (Geheim Vaticaan Archief); hij gaf mij aanwijzingen waar ik het ongeveer zou moeten zoeken. Tiemen Brouwer heeft die klus tot mijn en zijn eigen genoegen met succes geklaard. Allen hartelijk dank.

Guus Bary

